

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВИКЛАДУ ВІД ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЦЕСУ СТВОРЕННЯ ТЕКСТУ

Однією з важливих проблем літературного редагування є виявлення залежності викладу від особливостей процесу створення тексту. Перебіг цього процесу значною мірою впливає на кінцевий результат — стан підготовленого рукопису.

Працюючи над текстом, редактор намагається поліпшити його відповідно до запитів і підготовленості читача. Проте, перш за все, необхідно враховувати інтереси автора тексту, допомагаючи йому якнайкраще відтворити свої думки. А для цього мало бути обізнаним з об'єктом викладу: аналіз текстів обов'язково «обертається розумінням того (або тих), хто ...стоїть за текстом, того, хто ці тексти створює» [2, с. 83].

Будь-який текст є наслідком певного творчого процесу, навіть цілого ланцюга творчих процесів*. Відкриття, зроблене в лабораторії, апробоване дослідями, згодом здебільшого зазнає розумової обробки — інтелектуальної «реконструкції» (систематизуються і виводяться на перший план засновки, встановлюється хід відкриття і поступове сходження до нового), а також своєї «фільтрації» формальною логікою (через відсів індивідуально-психологічних моментів і створення стрункої схеми логічного доказу).

Осміслене і «реконструйоване» відкриття описується словесно і вже у вигляді тексту може передаватись іншим дослідникам для ознайомлення, схвалення або заперечення тощо.

Таким чином, текст завершує собою становлення й оформлення нового знання. Одночасно в тексті немов перехрещуються хід відкриття як такого, осмислення зробленого відкриття і його словесний опис. Кожний з цих трьох процесів по-своєму впливає на остаточну форму тексту (зміст при цьому, по суті, залишається незмінним) і на подальше сприйняття його читачем. Це і дає змогу нам залучити аналіз творчих процесів, що передують появі готового тексту, до оцінки самого тексту, а тісний зв'язок усіх цих процесів — вважати однією з логіко-психологічних передумов літературного редагування в цілому.

Крім того, що текст є матеріальним втіленням трьох зазначених процесів, у ньому простежуються три принципи досягнення кінцевих результатів — три «лінії поведінки» дослідника на кожному етапі. Їх ми й розглядаємо.

Етап безпосереднього відкриття*. Тут діє виключно мислення, що, як відомо, ніколи не зводиться до логічного (яке могло б суттєво полегшити його дослідження), а становить собою єдність

* Ми обмежуємося розглядом процесу наукової творчості.

** Тут під відкриттям ми розуміємо будь-яке виявлення того, що раніше було не відоме, не зрозуміле.

інтуїтивного та логічного. Саме наявність інтуїтивного психологічного складника в людському мисленні пояснює той, на жаль, незаперечний факт, що вчений здає собі справу лише в окремих, уривчастих моментах творчого процесу [7, с. 139], — у тих, які вже усвідомлюються, тобто перебувають у сфері раціонального. Проте, як визнають багато вчених, не ці останні моменти визначають вагомість відкриття, не вони є «стрибками» від відомого до невідомого.

Наприклад, французький фізик Луї де Бройль, віддаючи данину раціональному, в той же час вважав вирішальними для прогресу науки такі психологічні (причому глибоко індивідуальні) особливості, як уява та інтуїція: «Уява, що дає змогу нам побачити одразу частину фізичного світу у вигляді наочної картини... інтуїція, що несподівано розкриває нам у якомусь внутрішньому прозрінні, яке не має нічого спільного з ваговитим силогізмом (розрядка наша. — Н. З.), глибини реальності, є можливостями, органічно притаманними людському розумові: вони відігравали і повсякденно відіграють суттєву роль у створенні науки» [3, с. 293—294].

Судячи з виділеної характеристики логічних елементів, Луї де Бройлю на етапі відкриття вони уявляються баластом, що стримує вільний політ наукової думки.

Аналогічну позицію займав і Альберт Ейнштейн, у наукових пошуках якого суттєвим було інтуїтивне пізнання істини [6]. Він часто говорив про те, що стрибок від однієї усталеної логічної конструкції до іншої відбувається спочатку інтуїтивним шляхом: «Кожного разу, коли логічний аналіз опиняється на роздоріжжі, фізична інтуїція штовхає його до ...наступних кроків» [6, с. 60—61]. Показове ще одне психологічне спостереження великого вченого. Він відзначає, що часто не може розповісти, як дійшов тієї чи іншої ідеї. «Історик, можливо, краще зрозуміє перебіг думки вченого, ніж сам учений» (розрядка наша. — Н. З.) [6, с. 229—291]. Останнє зауваження стосується безпосередньо предмета нашого дослідження: стороння людина («історик» у Ейнштейна), відповідно підготовлена, на підставі даних про відкриття — а ними у більшості випадків є письмові джерела, — **принципово здатна** встановити, яким чином відбувається творчий процес ученого. Отже, у тексті відтворюються навіть ті елементи дослідження, які в ході самого дослідження вченим повністю не усвідомлюються. Це відбувається внаслідок виведення відкриття із сфери непевних асоціацій та інтуїтивних здогадів у сферу усвідомленого, логічного.

Етап розумової обробки відкриття. Тут вирішального значення набувають логічні елементи мислення. Логічне вирішення, як вважає Я. О. Пономарьов, виникає лише на базі інтуїтивного, коли завдання фактично вже розв'язане [7, с. 194]. Використовуючи результати первісного інтуїтивного вирішення, дослідник намагається подати його відповідно до вимог логіки — навіть якщо «рух дослідницької, наукової думки в голові окремого вченого...

зовсім не схожий на той логічно узагальнений, логічно опрацьований наслідок, з яким має справу логіка» [5, с. 67].

Справді, відкриття може відбутися коли завгодно і у самого дослідника початися з проблиску, «напівдумки». Проте реконструюється воно логічно послідовно, з урахуванням інтересів тих, хто буде його сприймати. Необхідність логічного вирішення виникає там, де людина змушена передати знайдене нею іншій особі (або зробити аналогічний звіт самій собі) [7, с. 175].

Коли на першому етапі дослідника практично не цікавить, чи його відкриття буде мати достатньо переконливу силу і як сприйматиметься оточуючими — досить того, що воно видається переконливим йому самому, — то на другому перш за все висувається вимога переконливості для тих, хто сприйматиме нове знання. І тут, природно, дослідник не може обійтись без логіки — логіки «обробки зробленого відкриття та інформації про нього... тут формою узагальнюючого мислення виступають добре відомі... прийоми і засоби (операції) індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо» [5, с. 84].

«Реконструюючи» власне відкриття, вчений виходить з «даного», тобто перебігу та результатів самого відкриття. Але перебіг він подає вже у вигляді розгорнутого логічного доказу, з усіма компонентами, — як закономірні висновки цього доказу. Така реконструкція, хоча й утруднює роботу істориків науки (оскільки «картина відкриття вимальовується часто зовсім не такою, якою була насправді, в момент його здійснення» [5, с. 39]), але необхідна для того, щоб зробити відкриття доступним розумінню не лише самого автора. Для тих, хто сприймає, більш важливим є не те, як зроблене відкриття, а *наскільки логічно* відтворено його процес. Це природно: співпережити творчий стан, в якому було здійснене відкриття, тобто викликати в собі «чуже» психологічно індивідуальне, неможливо, — а от оцінити логіку дослідження, подумки прослідкувати від однієї логічної ланки до іншої і разом з автором підійти до результатів — це припустимо і відбувається воно на практиці (інакше всі відкриття становили б цінність лише для їх авторів).

На етапі реконструкції від дослідника вимагається вміння відтворити логічно струнку схему відкриття, що виходить далеко не завжди, оскільки занадто сильний вплив попереднього етапу. Як наслідок — «логічна модель» містить окремі пропуски, протиріччя тощо, а це змушує того, хто сприймає інформацію, з'ясовувати не лише спосіб побудови даної моделі, але й спосіб мислення автора. Звісно, це утруднює розуміння, подовжує засвоєння відкриття. М. С. Глазман, говорячи про представників строгої, логізованої науки — математики, відзначає: «...Вражає, як часто... математики... створюючи математичні теорії, доходять висновку, не пробігаючи всього ланцюга міркувань, задалегідь приймаючи або відкидаючи висновок. Вони «бачать» ціле, висновок, порушуючи формально логічну послідовність доказу, забігаючи наперед, перестрибуючи через логічні містки» [4, с. 224].

На жаль, помітити названі негативні явища можна лише *на етапі словесного опису* (третьої і останньої етап), коли створюється текст. Текст є не тільки наслідком попередніх творчих процесів, але й і одночасно — відображенням їхніх основних недоліків. Саме таке «відображення» потрапляє до рук редактора, часто потребуючи відповідної обробки, оскільки словесно відтворити мислительний матеріал непросто. На перешкоді стає невідповідність логічної структури мислення граматичній структурі мови, нетотожність слова та поняття, речення і судження, нарешті, неможливість абсолютно адекватного перекладу внутрішньої мови (мови «для себе») засобами зовнішньої. Усі ці складності разом зі складностями попередніх процесів спричиняють численні недоліки тексту.

Не претендуючи на повноту охоплення, спробуємо назвати основні типи цих недоліків.

1. Проникнення в текст не до кінця осмислених, не підтверджених фактів, інтуїтивних здогадок, які вимагають ще перевірки логікою науки та практикою. Подібні помилки найлегше помітити рецензентові або науковому редакторові, проте їх у змозі виявити і літературний редактор: вони обов'язково «видають» себе псевдологічними зв'язками, штучними включеннями в систему загальновідомих даних. Ось приклад (автор статті аналізує відповіді студентів на музичну анкету):

Оцінні судження студентів... які не мають достатніх музичних знань, мають здебільшого неусвідомлений, стихійний характер. Позбавлені інтелектуального усвідомлення емоційних почуттів, свого особистого ставлення до мистецького твору, ці оцінки легко змінюються і не можуть бути ґрунтовною основою виховання стійкої системи оцінки принципів*.

Тут редактора одразу ж повинна насторожити категоричність і надміра узагальнень: студенти не мають достатніх музичних знань, та хіба це означає, що вони «позбавлені... свого особистого ставлення до мистецького твору»? Ні. Навіть музично освічені люди можуть піддаватись авторитетові чужих оцінок. Можливо, в автора є підстави для подібного твердження, але без відповідного підтвердження реальними фактами воно сприймається лише як гіпотетичне і вимагає іншого словесного оформлення.

2. Недосконалість логічної «реконструкції» думки. Ця помилка може проявитись у залишках інтуїтивних елементів, порушеннях будови логічних фігур, помилковості переходів, пропусках або нагромадженні зв'язків тощо. Ось приклад нагромадження логічних зв'язків, яке виникло в момент «реконструкції»:

Здесь наблюдается максимальное влияние конвекции, так как инфильтрация атмосферных осадков сочетается с хорошим дренажем, ибо песчаные массивы с таликами возвышаются над общей поверхностью.

* Приклади взято з реальних рукописів.

У наведеному реченні дві різнорівневі причини поставлені на один рівень — однорідність. Ще до виправлення тексту слід з'ясувати, що є вихідним моментом, що виступає його наслідком, і до чого це призводить. Здійснюючи «зворотню реконструкцію» авторської думки, виявляємо, що першопричина потрапила у кінець речення, а остаточний результат — на початок. Отже, правка повинна повернути їх на свої місця:

Поскольку (так как) песчаные массивы возвышаются над общей поверхностью, инфильтрация атмосферных осадков здесь сочетается с хорошим дренажем. Это и обуславливает максимальное влияние конвекции.

Подібний приклад:

У післякрейдовий час територія Зовнішньої зони тривалий час була сушею, тому вона інтенсивно розмивалася, і неогенові відклади залягають на різновікових породах.

По-перше, тут одна з причин виступає як наслідок; по-друге, нас найбільше цікавить остаточний висновок: «неогенові відклади залягають на різновікових породах». Тому всі попередні твердження повинні давати підстави для цього висновку (а не самі перебувати у причинно-наслідкових відношеннях):

Територія Зовнішньої зони, яка у післякрейдовий час довго була сушею, інтенсивно розмивалася, тому неогенові відклади залягають на різновікових породах.

3. Найчисленнішу групу складають помилки на етапі словесного опису: це і помилки втомленості автора (відхилення від основного напрямку викладу, пропуски потрібних деталей, повторення вже сказаного), і наслідки так званої інерції письма (використання готових лексичних форм — штампів, застиглих синтаксичних конструкцій тощо), і неunikні втрати при перекладі внутрішньої мови засобами зовнішньої (неправильне індивідуальне слововживання, «недорозгорненість» синтаксису, недосконале звукове оформлення тексту та ін.).

На жаль, всі ці помилки мають об'єктивну природу. Вони викликані специфічною організацією мислительних і мовних процесів людини [1, с. 123], а тому практично не зауважуються автором. Отже, виправлення їх повністю покладається на редактора.

Наведемо декілька прикладів*.

«Обязателен поверхностный медосмотр один раз в три месяца в смотровом кабинете поликлиники», — пише автор посібника для кухарів, не усвідомлюючи, що «поверхностный» для переважної маси читачів це не «наружный», як для нього, а «несерьезный, не входящий в сущность». Даний зразок індивідуального слововживання вимагає обов'язкової заміни («наружный медосмотр»).

Серводвигатель перемещает кран-задатчик скорости машины до тех пор, пока она не станет равной нулю.

* Більшість названих помилок можна простежити на рівні великих уривків тексту (а іноді і на рівні цілого тексту). Через обмеженість обсягу статті наводимо лише такі, які виявляються вже на рівні речення — сполучення речень.

Цілом очевидно, що для автора «она» — це швідкість, читач же приходить до цього лише після повторного читання та переосмислення («машина» — також «она»). Для адекватності авторського і читацького сприйняття речення варто виправити таким чином:

Серводвигатель перемещает кран-задатчик до тех пор, пока скорость машины не станет равной нулю.

Або:

Серводвигатель перемещает кран-задатчик скорости до полной остановки машины.

Ще один приклад, який ілюструє наслідки інерції авторського письма:

Многие видные ученые и инженеры трудились над доказательством *аксиомы, не нуждающейся в подтверждении.*

У цьому випадку речення говорить само за себе.

Отже, текст є наслідком, відображенням творчих процесів, що передують його створенню; між викладом і названими процесами існує тісний зв'язок. Тому неможливо редагувати, не проникаючи «за текст», не виявляючи особливостей творчої манери автора й одночасно не передбачаючи читацької реакції на них.

Список літератури: 1. *Бернштейн С. И.* Языковая сторона радиолекции. — В кн.: Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. М.: Наука, 1972. 2. *Библер В. С.* Мышление как творчество. — М.: Политиздат, 1975. 3. *Бройль Л. де.* По тропам науки. М.: ИЛ, 1962. 4. *Глазман М. С.* Научное творчество как диалог. — В кн.: Научное творчество. М.: Наука, 1969. 5. *Кедров Б. М.* О теории научного открытия. — В кн.: Научное творчество. М.: Наука, 1969. 6. *Кузнецов Б. Г.* Эйнштейн. Жизнь. Смерть. Бессмертие. — М.: Наука, 1972. 7. *Пономарев Я. А.* Психология творчества. — М.: Наука, 1976.

Any text is a consequence of three different creative processes of its making — discovery as such, its intellectual reconstruction and wordy discription. Every process has the specific influence on the ultimate form of the text and leads to certain mistakes. The types of these mistakes are classified, the rational ways of their elimination are proposed.

Стаття надійшла в редколегію 20 квітня 1979 року